

University of Groningen

Theologische Disputaties als Historische Bron

van den Belt, Hendrik

Published in:
Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van den Belt, H. (2016). Theologische Disputaties als Historische Bron: De Cyclus van de Leidse Synopsis (1625) en de Herhalingen. *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 19(2), 56-62.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

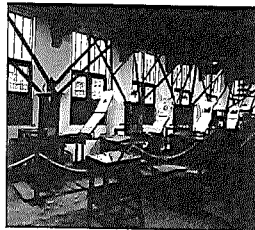
27e Dag van de Nederlandse Kerkgeschiedenis

VNK Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

Antwerpen: bakermat van de Reformatie in de Nederlanden

Antwerpen zaterdag 22 oktober 2016

De wortels van de Reformatie, dat is het thema van de 27e Dag van de Kerkgeschiedenis. Antwerpen was in de zestiende eeuw vermaard als boekenstad. Algemeen wordt aangenomen dat er een verband is met het begin van de Reformatie in juist die stad.

- 10.00 Rondleiding 1: Plantin-Moretus of stadswandeling
- 12.00 Lunch in Hendrik Conscience Bibliotheek
- 12.30 Catrien Santing: Christendom en Humanisme –
a match made in heaven of twee geloven op een
kussen met een duivel er tussen?
- 13.15 Guido Marnef: De Calvinistische Republiek
- 14.00 Pauze
- 14.15 De derde lezing wordt nog aangekondigd.
- 15.15 Rondleiding 2: Plantin-Moretus of stadswandeling (tot 16.45)

Voor informatie over de sprekers zie de rubriek *Bijeenkomsten*. Volledig programma op de website van de VNK: www.vnkonline.nl

Het vertrekpunt van de rondleidingen is Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22-23, 2000 Antwerpen. Lunch en lezingen vinden plaats in de Hendrik Conscience Erfgoedbibliotheek, Hendrik Conscienceplein 4, 2000 Antwerpen.

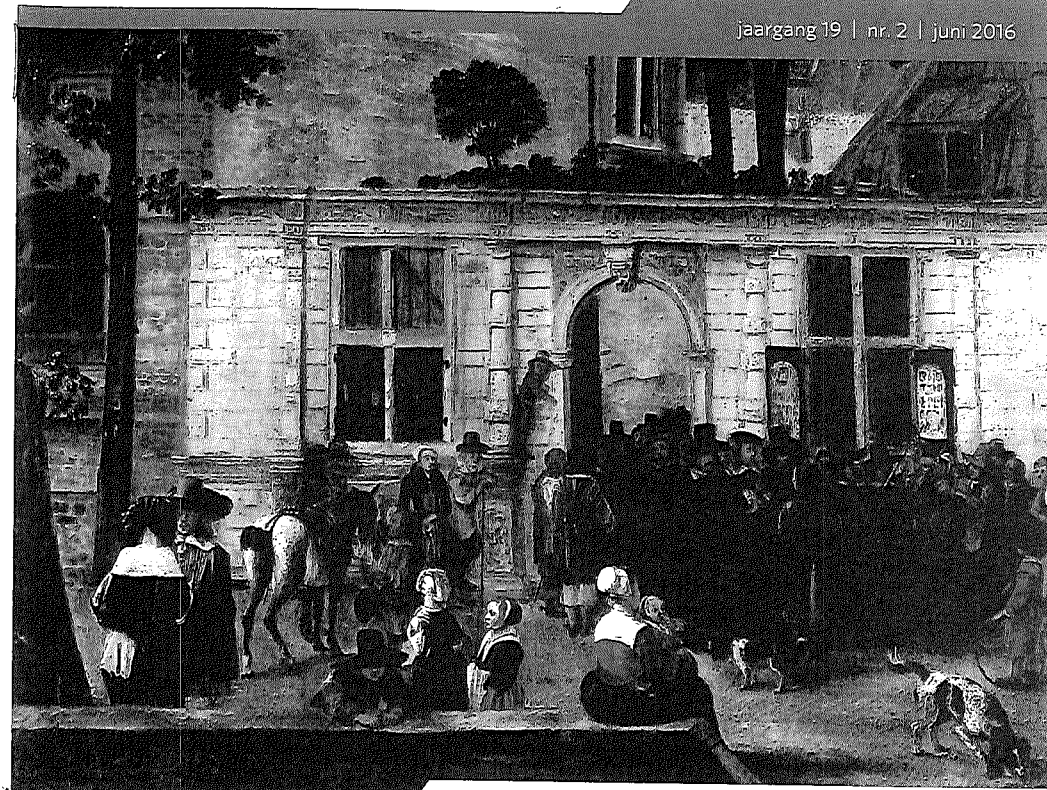
In het Museum Plantin-Moretus is weinig plaats. Daarom vragen wij op te geven of 's ochtends liever start met de rondleiding door het museum of met de stadswandeling. Geeft u tevens op of u 's middags deelneemt aan de andere rondleiding.

Informatie en aanmelden (voor 1 oktober 2016): kerkgeschiedenis@gmail.com of 06-38545779 (Christiaan Ravensbergen, secretaris VNK). De kosten kunt u ter plekke voldoen. Leden: €5, niet-leden €10.

VNK

Tijdschrift voor Nederlandse
Kerkgeschiedenis

jaargang 19 | nr. 2 | juni 2016

Joke Roelevink | Dit moet maar niet in de notulen...

De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten
op de classicale verslaglegging tot 1620

Henk van den Belt | Theologische disputaties als historische bron
De cyclus van de Leidse Synopsi (1625) en de herhalingen

Herman Wesselink | Kerkgebouwen uit de negentiende en twintigste eeuw
Bedreiging, bescherming en herbestemming

Theologische disputaties als historische bron

De cyclus van de Leidse Synopsis (1625) en de herhalingen

'Wij stellen dat de vorming van het lichaam van Christus in de moederschoot van de maagd Maria haar ontwikkelingsfasen kende, volgens de normale loop van de natuur.'¹ Zo luidt een van de stellingen die de Hongaarse student Laskai Matkó János (c. 1605-1657) op 22 januari 1631 in Leiden verdedigde. De disputatie was de 25ste uit een serie van 52 die de gehele gereformeerde geloofsleer beoogde te behandelen.

Deze serie disputaties vormde de tweede herhaling van een serie die de Leidse hoogleraren Johannes Polyander van Kerckhoven (1568-1646), Antonius Thysius, (1565-1640) en Antonius Walaeus (1573-1639) in 1620 kort na de synode van Dordrecht hadden geïnitieerd. Toen Andreas Rivetus (1572-1651) een jaar later aan het drietal werd toegevoegd, kreeg hij ook een aandeel in de serie. Deze oorspronkelijke serie – verdedigd tussen 1620 en 1624 – leidde in 1625 tot de publicatie van de *Synopsis Purioris Theologiae*, het *Overzicht van de zuiverder theologie*.

Momenteel werkt het in 1982 opgerichte Werkgezelschap Oude Gereformeerde Theologie aan een heruitgave van de *Synopsis* in een editie die naast de Latijnse tekst een Engelse vertaling met voetnoten biedt. Helaas kon Willem J. van Asselt, tot zijn overlijden in 2014 de voorzitter van de werkgroep, het verschijnen van het eerste deel van de *Synopsis* niet meer meemaken. Deze uitgave van de eerste 23 disputaties – onder andere over de schriftleer, de godsleer en de scheppingsleer – is aan zijn nagedachtenis opgedragen. Het is de bedoeling dat eind 2016 het tweede deel verschijnt, dat voornamelijk over de soteriologie, de leer van het heil, handelt.² Daarna wordt de serie afgerond met het deel over de sacramentsleer en de eschatologie.

Aan de hand van het enigszins willekeurige voorbeeld van de disputatie van Ioannes Matko Lascovius uit de tweede *repetitio* van de *Synopsis*-cyclus 'Over de Persoon van Christus' schetst dit artikel de achtergrond van de *Synopsis* en gaat hij in op de vraag hoe theologische disputaties kunnen dienen als bron voor de geschiedenis van de theologie.

Disputeren en disputaties

Een gedrukte disputatie bestond uit een aantal stellingen die door een student verdedigd moesten worden in een openbare zitting van een academische faculteit. Aan de zeventiende-eeuwse Nederlandse academies vormde de verdediging van een of meerdere disputaties een onderdeel van de academi-

sche opleiding, doorgaans voor de gevorderde studenten. De student moest zich in een aantal thesen over een bepaald onderwerp verdiepen en – uiteraard in het Latijn – onder verantwoordelijkheid van een hoogleraar deze stellingen verdedigen. De samenwerking tussen de hoogleraar en de studenten verschilde van situatie tot situatie. Soms werden de stellingen door de hoogleraar, soms door de student en soms door beiden opgesteld; aan het precieze auteurschap werd in de zeventiende eeuw nog niet zoveel waarde gehecht als nu. De student die de stellingen moest verdedigen, de zogenaamde respondent, moest alle mogelijke vragen kunnen beantwoorden, maar als de discussie te fel werd of als de student het antwoord schuldig bleef, kon de hoogleraar ingrijpen.

Een uniek inkijkje in de praktijk van het disputeren in Leiden, biedt het dagboek van Everardus Bronchorst (1554-1627). Als hoogleraar in de rechten leidde hij niet alleen zelf juridische disputaties, maar nam hij ook geregeld deel aan disputaties bij de theologische faculteit. Zo stelde hij in februari 1620 bij een disputatie een vraag over de stelling dat het schriftgezag op geen enkele wijze afhankelijk is van de kerk.³ Hij wees de student op 1 Timotheüs 3:15 – de kerk is een pilaar en fundament van de waarheid – en vroeg hem of het gezag van de Schrift toch ook niet mede van de kerk afhing. In zijn dagboek schreef hij na afloop dat zelfs de voorzitter, Walaeus, geen bevredigend antwoord kon geven, 'want hij legde de pilaar op een absurde manier uit als een *tabula* dat aan een pilaar opgehangen is.'⁴ De kerk mocht niet over de waarheid heersen, maar was wel de plaats waar de waarheid publiek bekend gemaakt werd. Dezelfde verklaring is ook te vinden in een kanttekening van de Statenvertaling bij deze tekst. God maakt in de gemeente de waarheid openlijk bekend, 'gelijk de overheid haar plakaten en wetten aan pilaren of andere vastigheden pleegt aan te slaan en hechten.' De kanttekening is van Walaeus.⁵

Omdat over de gang van zaken bij de mondelinge verdediging van de stellingen betrekkelijk weinig bekend is, moeten we het vooral doen met de gedrukte disputaties. Deze disputaties hebben meestal de vorm van

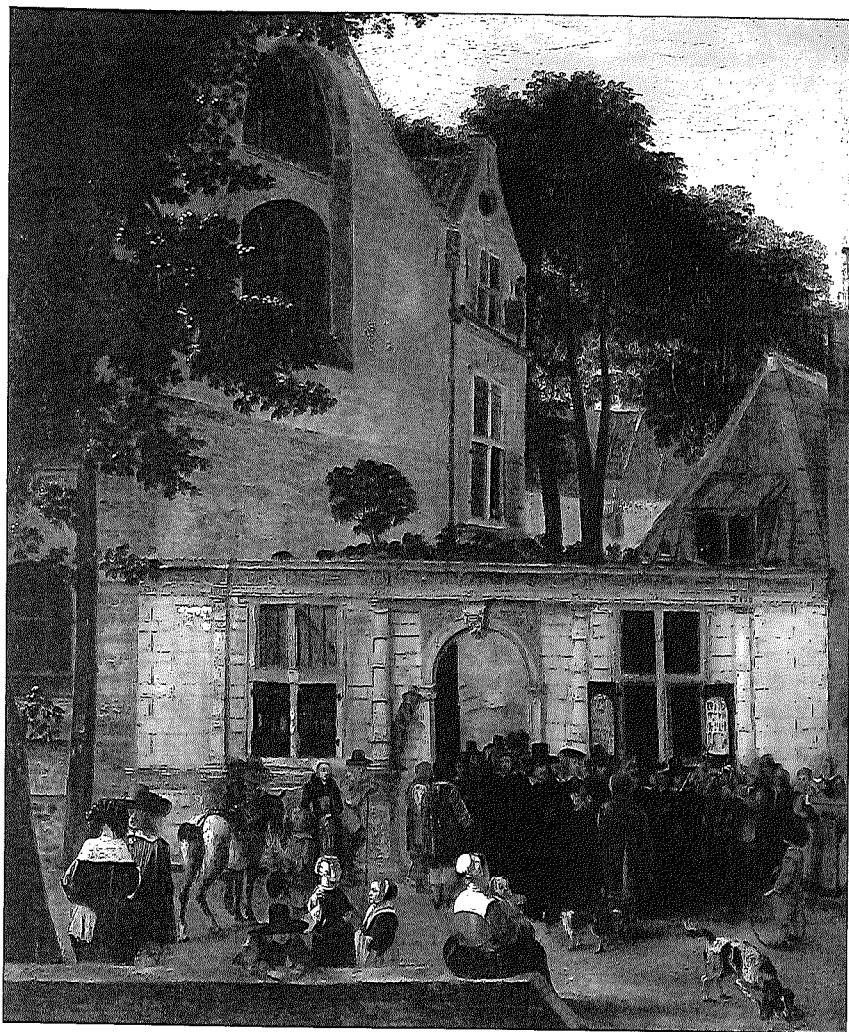
een kleine brochure of een pamflet van enkele pagina's, al zijn er ook disputaties die op een groot vel papier zijn afgedrukt. Sommige disputaties behandelen een op zichzelf staand onderwerp, maar soms is er sprake van een serie onderwerpen die van tevoren vastgelegd zijn. De teksten geven in ieder geval inzicht in de stof die gevorderde studenten aan een bepaalde universiteit in een bepaalde periode moesten kennen en kunnen verdedigen. Er zijn op dit terrein overeenkomsten tussen de verschillende universiteiten van een bepaalde confessie, maar er is – bij al het recente onderzoek naar universiteitsgeschiedenis – nog geen vergelijkend onderzoek gedaan naar de praktijk van het disputeren aan de verschillende academische instellingen. De gedrukte disputaties zijn daarvoor een onmisbare bron.

De Synopsis (1625)

In Leiden ging de eerste cyclus van theologische disputaties in 1596 van start onder voorzitterschap van Franciscus Junius (1545-1602), Lucas Trelcatius Sr. (1542-1602) en Franciscus Gomarus (1563-1641). Na de voltooiing van deze eerste cyclus, werden enkele herhalingen of *repetitiones* gehouden. Hoewel het aantal disputaties en de precieze onderwerpen in de cycli onderling verschilden, was het doel steeds om het hele terrein van de gereformeerde theologie in een periode van twee of drie jaar te bestrijken.

Na het overlijden van Jacobus Arminius (1560-1609) en het vertrek van zijn opponent Gomarus naar Middelburg in 1611 had de Leidse theologische faculteit geen hoogleraren meer. In 1611 werd Polyander benoemd in de plaats van Gomarus en een jaar later kreeg hij de remonstrant Simon Episcopius (1583-1643) als collega. Een gezamenlijke serie disputaties zat er niet in.

Op de Synode van Dordrecht stonden beide collega's, die voor de Leidse academische context hadden afgesproken elkaars verschillen te tolereren, lijnrecht tegenover elkaar. Na de synode werd Episcopius ontslagen en kreeg Polyander drie nieuwe collega's en samen waren zij verantwoordelijk voor de tussen 1620-1624 verdedigde disputaties die aan de *Synopsis Purioris Theologiae* ten grondslag lagen.⁶ De serie hernam zo de al in 1596

Hendrick van der Burch, Een promotie aan de Leidse Universiteit omstreeks 1650 (ca. 1650 - ca. 1660, olieverf op doek - Rijksmuseum Amsterdam). In het academiegebouw op het Rapenburg in Leiden werden de disputaties door de studenten verdedigd.

begonnen traditie om in een bepaalde periode de hele gereformeerde geloofsleer de revue te laten passeren in een van te voren vastgestelde cyclus.

De disputaties polemiseren nauwelijks expliciet tegen de remonstranten, al bevestigen zij wel de in Dordrecht ingenomen posi-

ties. Zonder namen te noemen en voorzichtig formulerend, zegt Walaeus bijvoorbeeld in de disputatione over de predestinatie dat sommigen 'die leden van de gereformeerde kerk willen zijn', van mening zijn dat 'God niemand definitief heeft uitverkoren, van wie Hij het geloof en de volharding niet van tevoren

had voorzien.⁷ Hij stelt zelfs dat zij met hun opvattingen nog wel acceptabel zouden zijn als zij maar erkenden 'dat het geloof en de volharding in het geloof louter gaven van God zijn, die uit een bijzondere genade aan de te redden personen geschonken worden.'⁸ De remonstranten maken echter het effect van Gods genade afhankelijk van de menselijke instemming.

Voor een scherp zicht op de hele gereformeerde theologie kort na de codificatie van de heilsleer in de Dordtse Leerregels is de *Synopsis* heel belangrijk. Uit de disputaties blijkt immers dat de gereformeerde theologie niet versmald mag worden tot de heilsleer die op de synode ter discussie stond. De *Synopsis* bestrijkt de volle breedte van de katholieke-gereformeerde geloofsleer.

Theologische ontwikkelingen

Een van de grootste verschillen tussen de cycli die aan de Dordtse synode voorafgingen, en de *Synopsis* betreft de positionering van de disputatione over de predestinatie in de serie. In de eerste Leidse cyclus volgde de predestinatie direct op de drie-eenheid, de christologie en de voorzienigheid. In de eerste *repetitio* van die cyclus verschoven de christologie en de predestinatie naar het eind van de soteriologie. In de tweede herhaling schoof het onderwerp weer terug naar de voorzienigheid en werden beide voor de schepping geplaatst. In de derde tot en met de vijfde herhaling stond de predestinatie weer aan het einde van de heilsleer.

De *Synopsis* begint met een disputatione over de theologie (1), daarna volgen disputaties over de Schrift (2-5), over God (6-9), over schepping en zondeval (10-17), over wet en evangelie (18-23). De predestinatie staat (24) aan het begin van de behandeling van de persoon en het werk van Christus (25-29). Daarna volgen de soteriologie (30-34); de christelijke vrijheid (35) met enkele polemische disputaties tegen de rooms-katholieken, onder andere over het vagevuur (36-39). De *Synopsis* eindigt met disputaties over de kerk en de sacramenten (40-49), over de overheid (50) en over de eschatologie (51-52). De auteurs koppelen de predestinatie dus niet aan de godsleer of aan de voorzienigheid, maar

aan de christologie.⁹ De gereformeerde orthodoxie is vaak generaliserend gekarakteriseerd als een gesloten systeem, waarin de predestinatie direct verbonden is met de leer van God en de voorzienigheid.¹⁰ De *Synopsis* laat zien dat dit niet het geval is.

Net als bij de cyclus die in 1596 op initiatief van Junius startte, kende ook de cyclus van de *Synopsis* diverse herhalingen. Deze *repetitioes* kregen exact dezelfde structuur en hetzelfde aantal disputaties als de *Synopsis*-cyclus. De opzet van de *Synopsis* werkte in Leiden zelfs door nadat de herhalingen vervangen werden door een nieuwe serie.¹¹

Disputaties over een bepaald onderwerp uit verschillende perioden lenen zich goed om ontwikkelingen of verschuivingen in de theologie te traceren, mits de conclusies over veranderingen niet gebaseerd zijn op een enkel citaat of een definitie. Voor een inhoudelijke vergelijking met de *Synopsis* zijn de disputaties uit de periode van voor de synode interessanter dan die van na de synode, omdat de laatste inhoudelijk meestal aansluiten bij de oorspronkelijke en in de *Synopsis* gepubliceerde exemplaren.

Flexibiliteit

In de formulering van de scholastieke gereformeerde theologie blijkt een behoorlijke flexibiliteit te bestaan. Dezelfde dingen worden op verschillende wijzen verwoord. Soms wijkt de formulering van een definitie in een van de herhalingen af van die van de definitie in de *Synopsis*. De disputatione die Laskai in de tweede *repetitio* van de *Synopsis*-cyclus onder voorzitterschap van Rivetus verdedigt, begint bijvoorbeeld met een verwijzing naar de gerechtigheid van God die vereist dat de Middelaar zowel waarachtig mens als waarachtig God moet zijn – de klassieke anselmianse verzoeningsleer – terwijl de disputatione van Thysius in de *Synopsis* opent met de vaststelling dat na de behandeling van wet en evangelie en de predestinatie, aandacht geschonken moet worden aan het doel van het evangelie en de basis van het nieuwe verbond, namelijk de persoon van Christus.¹² Ondanks deze flexibiliteit in de formuleringen, spreken de Leidse hoogleraren van na de synode van Dordrecht elkaar niet meer tegen.

Er zijn naast de flexibiliteit in de formuleringen ook accentverschillen. Zo bespreekt de disputatie verdedigd door Laskai nadrukkelijker dan de *Synopsis* de ontvangenis en de geboorte van Christus als aparte aspecten van de incarnatie. Beide zijn 'gewoon voor zover het de door Maria gegeven *materia* betreft, maar buitengewoon voor zover het de bijkomende vormende kracht betreft.'¹³ De disputatie onderscheidt de conceptie vervolgens in de *formatio* van de menselijke natuur uit het bloed van de maagd Maria door de Heilige Geest en de '*santificatio*', waardoor die menselijke natuur van alle smet van de zonde – zowel van de erfzonde als van de dadelijke zonde – gevrijwaard was.'¹⁴ Een expliciete bespreking van deze aspecten ontbreekt in de *Synopsis*.

Dergelijke nuanceverschillen tussen de verschillende versies van de disputaties over hetzelfde onderwerp kunnen het gevolg zijn van het feit dat verschillende hoogleraren als voorzitter fungeerden – in de *Synopsis* was het Thysius en in deze herhaling is het Rivetus – maar het is ook goed mogelijk dat de studenten een grotere invloed hadden op de samenstelling van de tekst van de disputaties uit de *repetitiones*; die waren immers niet voor publicatie in boekvorm bedoeld.¹⁵

Maria

Dat laatste zal vermoedelijk wel het geval geweest zijn bij de toevoegingen aan de tekst, de zogenaamde *corollaria*. De disputatie verdedigd door Laskai telt 38 thesen, aangevuld met vijf antithesen, posities die verworpen worden, en vijf *corollaria* of toegiften. Deze toegiften dienden vaak als bladvulling en bestaan soms uit citaten van kerkvaders. In dit geval zijn het losse, aan de disputatie toegevoegde stellingen. De eerste van die *corollaria* is geciteerd aan het begin van dit artikel; de andere luiden:

II. Wij bestrijden de onschriftuurlijke claim dat de maagd Maria niet in zonde ontvangen, oftewel vrij van erfzonde was.

III. Wij ontkennen dat zij via doorkruising van het ene lichaam door het andere (*penetratio dimensionum*) gebaard heeft en stellen daarentegen dat Christus geboren is uit een geopende moederschoot.

IV. Wij geloven met ontzag dat zij toch altijd maagd gebleven is.

V. Wij stellen dat Christus geboren is uit de niet geheel geweken wetgever Juda.¹⁶

Hoewel het niet zeker is of deze toegevoegde stellingen de opvattingen van de respondent weerspiegelen, zien we wel opnieuw de opvallende aandacht voor de geboorte van Christus uit de maagd Maria. Het zou wat ver voeren om inhoudelijk dieper op de stellingen in te gaan, maar blijkbaar willen Rivetus – en wellicht Laskai – aansluiten bij de katholieke traditie die aan Maria blijvende maagdelijkheid toekent, een punt uit de katholieke traditie dat door de gereformeerde theologie aanvankelijk niet werd betwist.¹⁷ Anderzijds benadrukt hij de echte mensheid van Jezus in zijn gewone ontwikkeling in de baarmoeder en natuurlijke geboorte.

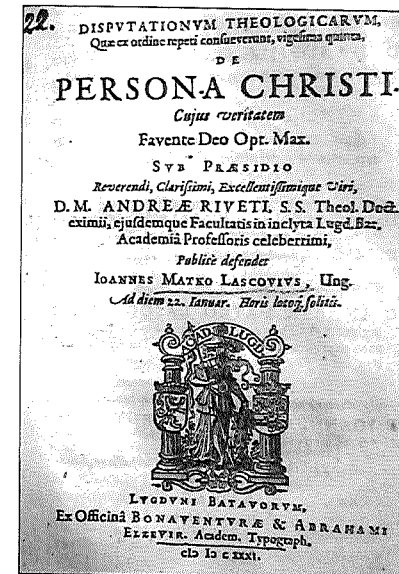
De derde stelling neemt uitdrukkelijk afstand van de gedachte dat Christus op bovennatuurlijke wijze uit de maagd Maria geboren was, omdat zij anders door de geboorte haar maagdelijkheid zou hebben verloren. De maagdelijkheid van Maria bij de geboorte (*in partu*) werd wel vergeleken met zonnestralen die door een venster vallen zonder het te breken.¹⁸ Deze opvatting is echter volgens de stelling van Rivetus en zijn respondent in strijd met de eigenschappen – in dit geval de dimensies – van twee echte lichamen. Het lichaam van Christus kan niet door het lichaam van Maria heendringen.

De laatste stelling refereert aan Genesis 49:10 waar Jakob profeteert dat de scepter niet van Juda zal wijken net zomin als de wetgever van tussen zijn voeten, totdat de Messias komt.¹⁹

Netwerken

Het is niet alleen de theologische inhoud die de disputaties interessant maakt, uit de publicatie van de disputaties blijkt ook tot welk netwerk de betreffende respondent behoorde. In die zin zijn de disputaties ook relevant voor een meer historische benadering van de internationale theologiebeoefening in de vroegmoderne tijd.

De titelpagina van een disputatie vermeldde de namen van de hoogleraar en de respondent en het tijdstip van de verdediging.

De omslag van de disputatie over 'De Persoon van Christus,' verdedigd door de Hongaarse student Laskai Matko János (c. 1605-1657) op 22 januari 1631.

Het pamflet diende namelijk meteen als een uitnodiging voor de mondelinge verdediging. Op de binnenkant van de titelpagina volgde de opdracht aan enkele voor de student of zijn studie belangrijke personen, soms predikanten of overheidsfunctionarissen uit de plaats van herkomst, hoogleraren of familieleden. In enkele gevallen werden zij bedankt voor hun financiële ondersteuning.

Deze gegevens bieden een inkijkje in de persoonlijke achtergrond van contacten van de respondent. Laskai droeg de twee door hem verdedigde disputaties 'Over de mens die naar het beeld van God geschapen is' en 'Over de Persoon van Christus' op aan zijn patronen uit de Hongaarse adel. De pamfletten zijn bovendien verlicht met Latijnse, Griekse en zelfs Hebreeuwse gedichtjes van Hongaarse studiegenoten, die over elkaar in de marge van de disputaties de loftrampet staken. Om de opdrachten van de disputaties beter te benutten als historische bron zouden de beschikbare gegevens in een database onderge-

bracht kunnen worden zodat de verschillende relaties in kaart gebracht kunnen worden.

De digitalisering van de catalogi ontruikt gelukkig steeds meer disputaties uit oude bibliotheekcollecties aan de vergetelheid. Vaak zijn dergelijke losse disputaties meegenomen door studenten op hun studiereis, de zogenaamde *peregrinato academica*. Aan hen hebben we het grotendeels te danken dat de collecties die niet door de universiteiten zelf verzameld werden, toch bewaard zijn gebleven. Soms gaat het om losse exemplaren, maar soms ook om hele collecties. De volledige eerste repetitio van de *Synopsis*-cyclus bevindt zich in de Staatsbibliotheek in Berlijn. De bibliotheek in Debrecen bezit een band met een deel van de eerste en een deel van de tweede disputatie. Op de omslag van de ingebonden collectie staat het supralibros IML. Ioannes Matko Lascovius heeft blijkbaar tijdens zijn verblijf in Leiden zoveel mogelijk disputaties verzameld en meegenomen naar huis.

Conclusie

De uitgave van de *Synopsis* is van belang om de confessionele codificatie van de gereformeerde theologie op de Dordtse Synode in een breder theologisch verband te plaatsen. Hoewel de leer van de predestinatie vanaf dat moment wezenlijk werd voor de gereformeerde positie, mag de gereformeerde theologie niet tot dat ene aspect van de geloofsleer versmald worden.

Een vergelijking van de Leidse disputaties van voor en na de synode kunnen licht werpen op de ontwikkeling van de theologie op bepaalde aangelegen punten. Een nauwkeurige bestudering en vergelijking van de teksten over een bepaald onderwerp kan ook nuances zichtbaar maken binnen de bandbreedte van de gereformeerde theologie.

Naast het belang voor de bestudering van de theologiegeschiedenis kunnen de disputaties ook het zicht op de academische vorming in de vroegmoderne periode vergroten en de intellectuele netwerken blootleggen waarvan de studenten deel uitmaakten. Om dat te kunnen verwezenlijken moeten de disputaties – inclusief de opdrachten en de addenda – echter veel systematischer en uitvoeriger in kaart worden gebracht in omvattende databases.

Veel materiaal is verloren gegaan, maar dankzij Laskai Matkó János en dankzij andere studenten beschikken we nog over veel interessant academische studiemateriaal.²⁰

Noten

1. 'I. Formationem carnis Christi in utero Virginis Mariae, suos habuisse gradus ac processus, qualis consueto naturae ordine fieri solet, asserimus.' Andreas Rivetus, *Disputationum theologicarum quae ex ordine reperi consueverunt, vigesima quinta, De persona Christi*, respondent Johannes Matko Lascovius (Leiden 1631), corollarium I, [pagina 15]. Deze disputatie bevindt zich in de Bibliotheek van de gereformeerde theologische universiteit te Debrecen.
2. De presentatie van dit deel onder mijn eindredactie is gepland op vrijdag 25 november 2016 in Groningen.
3. Het betreft de tweede disputatie van de *Synopsis-cyclos*, stelling 33. Zie Dolf te Velde, Willem J. van Asseil, William den Boer (red.), Riemer A. Faber (vert.), *Synopsis purioris theologiae, Synopsis of a Purer Theology: Latin Text and English Translation*. I. Disputations 1-23 (Leiden 2014) 72-73.
4. 'Nam absurde columnam explicabat pro tabula quadam suspensa ad columnam.' J.C. van Sice (bew.), *Diarium Everardi Bronchorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leydensi (1591-1627)* ('s-Gravenhage 1898) 148.
5. Jan Daniel de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus* (Leiden 1891) 87 voetnoot 1.
6. Voor een uitvoerige bespreking van de ontstaansgeschiedenis van de *Synopsis*, zie Donald Sinnema en Henk van den Belt, 'The Synopsis Purioris Theologiae (1625) as a Disputation Cycle', *Church History and Religious Culture* 92 (2012) 505-537 en H. van den Belt, *Puur en ongezoet. Gereformeerde orthodoxie in de Synopsis Purioris Theologiae (1625)* (Baarn 2015).
7. *Synopsis purioris theologiae*, deel 2, disputatie 24, these 34.
8. *Synopsis purioris theologiae*, deel 2, disputatie 24, these 35.
9. Zie voor een uitgebreide bespreking van de volgorde van de disputaties Henk van den Belt, 'Developments in Structuring of Reformed Theology: The Synopsis Purioris Theologiae (1625) as Example,' in: Herman Selderhuis en Ernst-Joachim Waschke (red.), *Reformation and Rationalität* (Göttingen 2015) 289-312.
10. De indruk dat de koppeling van de predestinatie aan de godsteer kenmerkend is voor de gereformeerde orthodoxie kan mede veroorzaakt zijn doordat Heppes dat in zijn overzicht zo presenteert. Heinrich Heppes, *Die Dog-*

matik der evangelisch-reformierte Kirche dargestellt und aus den Quellen belegt [tweede editie door Ernst Bizer] (Neukirchen 1958) 110.

11. C. Sepp, *Het Godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16de en 17de eeuw*. II (Leiden 1874) 55.
12. Vergelijk Rivetus, *De persona Christi*, these 1, [pagina 1] met *Synopsis purioris theologiae*, deel 2, disputatie 24, these 1.
13. 'Ordinaria quidem quoad materiam a Maria supeditatam, extraordinaria vero quoad vim formatricem accedentem.' Rivetus, *De persona Christi*, these XXIV, [pagina 9].
14. 'II. Sanctificatio, qua natura illa humana ab omni labe peccati tam originali quam actuali fuit separata.' Rivetus, *De persona Christi*, these XXV, [pagina 10].
15. Een aanwijzing voor de invloed van de studenten is het feit dat twee disputaties uit de eerste herhaling uitsluitend bestaan uit letterlijke citaten uit de *Synopsis*. Beide disputaties zijn verdedigd door dezelfde respondent.
16. 'II. Virginem Mariam in peccato non fuisse conceptam, et originali labe fuisse intactam, extra Scripturam asseri, contendimus. III. Eandem per dimensionum penetrationem peperisse, et Christum non aperto utero natum esse, negamus. IV. Eam tamen semper virginem mansisse, pie credimus. V. Christum non penitus ablato e Juda Legislatore natum esse, asserimus.' Rivetus, *De persona Christi*, corollaria II-V, [pagina 15].
17. Zie bijvoorbeeld het commentaar van Johannes Calvijn op Mattheüs 1:25 en de kanttekeningen van de Statenvertaling bij dat vers.
18. Zo bijvoorbeeld in de *Romeinse Catechismus*, samengesteld in opdracht van het Concilie van Trente, hoofdstuk 4, vraag 8.
19. Wellicht speelt de discussie over beide geslachtsregisters van Jezus hierbij een rol. Het geslachtsregister in Mattheüs 1 zou van Jozef en dat in Lukas 3 van Maria zijn. Dat tweede register gaat niet terug op Salomo, maar op Nathan, een van Davids andere zonen. De koninklijke lijn van wetgever uit de stam van Juda loopt dan via Salomo uit op Jozef, die niet in biologische zin, maar slechts *de jure* de vader van Christus is.
20. Met dank aan Jeannette Kreijkes voor haar feedback op een eerdere versie van dit artikel.

Dr. H. van den Belt is bijzonder hoogleraar Gereformeerde godgeleerdheid: Bronnen, ontwikkeling en context aan de Rijksuniversiteit Groningen en eindredacteur van de *Synopsis Purioris Theologiae* (volume 2) dat eind dit jaar bij Brill verschijnt. [h.van.den.belt@rug.nl]

Herman Wesselink

Kerkgebouwen uit de negentiende en twintigste eeuw

Bedreiging, bescherming en herbestemming

In maart 2016 verscheen het vijfde rapport *God in Nederland* over de stand van zaken rond de godsdienstige gezindheid in ons land. De inhoud loog er niet om: het aantal mensen dat niet meer naar de kerk gaat, blijft toenemen en nog slechts 25 procent van de Nederlanders is lid van een christelijk kerkgenootschap.¹ Hierdoor blijft het aantal te sluiten kerken voorlopig stijgen: in de komende tien jaar gaat het om meer dan duizend rooms-katholieke en honderden protestantse kerkgebouwen.

Het verdwijnen van kerkgebouwen roept emoties op bij gelovigen én ongelovigen. Het is belangrijk cultureel erfgoed dat wordt bedreigd.²

Om deze reden startte in 2012 aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) van de Vrije Universiteit te Amsterdam het onderzoeksproject *Kerkgebouwen uit de negentiende en twintigste eeuw. Waardering, selectie en behoud*. Dit project wordt uitgevoerd tegen de achtergrond van duizenden kerkgebouwen uit de afgelopen twee eeuwen die ons land rijk is, waarvan een aanzienlijk aantal te maken heeft met een onzekere toekomst als gevolg van de ontkerkelijkheid. Honderden kerkgebouwen hebben een zekere cultuurhistorische waarde. Deze cultuurhistorische waarden staan vanwege kerksluitingen en transformaties tot nieuwe bestemmingen onder druk. Het onderzoeksproject heeft als doel inzicht te geven in de cultuurhistorische waarden, opdat in de toekomst onvermijdelijke keuzes zorgvuldig kunnen worden gemaakt. De resultaten worden gepubliceerd in een dissertatie en een database.³

Kerkelijke bouwwoede

Tussen 1800 en 1970 heeft in ons land een ware bouwwoede plaatsgevonden. Het totale aantal bedraagt meer dan 5000 kerkgebouwen. Ongeveer een derde daarvan stamt uit de periode 1945-1970.⁴ De belangrijkste historische redenen voor deze bouwwoede waren godsdienstvrijheid, bevolkingsgroei, kerksplitsingen, industrialisatie, emancipatie van kerkgenootschappen, verzuiling en naoorlogse wederopbouw. In de periode vóór 1960 zijn vooral veel nieuwe kerken verzezen, die door oorlogshandelingen verwoeste, bouwvallig of te klein geworden negentiende-eeuwse kerken vervingen. In de eerste helft van de twintigste eeuw vond bevolkingstrek vanuit binnensteden naar nieuwe buitenwijken plaats, waardoor in de buitenwijken nieuwe kerken verzezen ter vervanging van bestaande. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw dateren